

Faksimil

Donald Broady, "Inledning", pp. 5–16 i
SOU 2000:39. *Välfärd och skola. Antologi från
Kommittén Välfärdsbokslut*, Stockholm 2000

Kan laddas ned från <https://www.regeringen.se/>

	MA	TI	ON	TO	FR
8.00		8.15 Ma Kasal JS		8.15 Språk	8.15 Ma B301 JS
9.00			Språk 7.20	9.10 S B301 MB	9.20 S B303 MB
10.00	9.30 SV B303 MB	10.20 LUNCH	10.25 LUNCH	10.20 NO B301 JS	10.25 LUNCH
11.00	10.30 SV B318 BW	11.10 S B303 MB	11.30 TK Kasal CGW	11.20 LUNCH	11.30 LUNCH
12.00	11.20 Ma Musik AH	11.10 S B303 MB	11.30 TK Kasal CGW	12.05 LUNCH	12.20 SV B318 BW
13.00		12.15 Kasal CGW	12.30 HK	12.45 Egon. planering	13.25 En B318 BW
14.00	13.35 En B318 BW	13.15 x 961229 Kasal VW Tm RG	14.35 NO B301 Kasal JS		
15.00		14.50 SV B318 BW			
16.00					

Statens offentliga utredningar
2000:39
Socialdepartementet

Välfärd och skola

Antologi från Kommittén välfärdsbokslut
Stockholm 2000

Innehåll

1 Skolan under 1990-talet – sociala förutsättningar och utbildningsstrategier	
Donald Broady, Mats B. Andersson, Mikael Börjesson, Jonas Gustafsson, Elisabeth Hultqvist och Mikael Palme	
1.1 Inledning	5
1.1.1 Uppdraget.....	5
1.1.2 Förändringar under 1990-talet	6
1.1.3 Konsekvenser för de tillbakasatta	8
1.1.4 Konsekvenser för eliterna	11
1.1.5 Behov av ytterligare forskning.....	13
1.2 Nya betingelser för skolan under 1990-talet.....	17
1.2.1 Skolpolitik.....	17
1.2.2 Fristående grundskolor.....	21
1.2.3 Gymnasieskolans individuella program.....	24
1.2.4 Informationsteknik	33
1.3 Skillnader, profilering och elevers utbildningsstrategier i gymnasieskolan under 1990-talet	39
1.3.1 Inledning	39
1.3.2 Grundskolan	42
1.3.3 Övergången från grundskola till gymnasium.....	48
1.3.4 Det individuella programmet	52
1.3.5 Sociala och andra skillnader inom gymnasieskolan under 1990-talet	60
1.3.6 Profileringen av gymnasieskolan i Stockholms-regionen.	82
1.3.7 Sammanfattning	113
1.3.8 Appendix.....	120

1 Skolan under 1990-talet

– sociala förutsättningar och utbildningsstrategier

Donald Broady, Mats B. Andersson, Mikael Börjesson, Jonas Gustafsson, Elisabeth Hultqvist, Mikael Palme

1.1 Inledning

1.1.1 Uppdraget

Det här kapitlet är skrivet på uppdrag av kommittén Valfärdsbokslut. Uppdraget bestod i att utifrån ett utbildningssociologiskt perspektiv redovisa utvecklingstendenser inom skolektorn under 1990-talet med tonvikt vid följande problemområden:

- olika sociala gruppers strategier för att utnyttja skolväsendet,
- sociala och kulturella konsekvenser av skolans decentralisering från stat till kommun,
- skolans differentiering; jämförelser mellan utbildningsvägar för resurssvaga grupper (med särskilt beaktande av gymnasieskolans individuella program) och för resursstarka grupper (såsom framväxten av nya elitinriktade skolor och utbildningsvägar),
- den ökande vikten av internationalisering och IT-användning i skolan.

Kapitlet består av tre delar. Inledningen är författad av Donald Broady som också redigerat kapitlet. Avsnitt 1.2 behandlar översiktligt några ändrade betingelser för skolväsendet under 1990-talet: förändringar i skolpolitiken, tillväxten av antalet fristående skolor, tillkomsten av gymnasieskolans individuella program, samt genombrottet för modern informationsteknik i skolan. Delavsnitten är författade av Donald Broady och Jonas Gustafsson, Elisabeth Hultqvist samt av Mats B. Andersson. I kapitlets avsnitt 1.3 analyseras gymnasieskolans sociala struktur och gymnasieelevernas tillgångar och utbildningsstrategier.

För det ändamålet har vi med utgångspunkt i SCB-data på individnivå upprättat totalregister över vad samtliga svenska gymnasieelever i vissa årskurser har i bagaget (betyg från årskurs nio, kön, föräldrars yrke och inkomst, boende etc.) och hur de fördelar sig på olika slag av gymnasieutbildningar. Eftersom dessa registerdata avser tre tidpunkter, läsåren 1988/89, 1994/95 och 1998/99, tillåter de vissa slutsatser om utvecklingen under decenniet. Mikael Börjesson och Mikael Palme har genomfört den omfattande bearbetningen av registren och författat avsnitt 1.3.

1.1.2 Förändringar under 1990-talet

Åren kring 1990 inleddes en rad utbildningspolitiska förändringar som kan sammanfattas med stickorden mål- och resultatstyrning, kommunalisering, decentralisering, privatisering, marknadsanpassning och friare resursanvändning. Den statliga styrningen har minskat och ändrat karaktär. Kort sagt är det numer statens uppgift att ställa upp mål för skolan och att övervaka att dessa uppnås. På kommunal och lokal nivå har man att precisera målen, att finna vägar för deras förverkligande samt att fördela de statliga pengar man fått sig tilldelade i klump. 1990-talet har således i många avseenden – pengarnas fördelning på olika ändamål, lärarnas anställningsvillkor och uppgifter, detaljutformningen av kurser, undervisningens fördelning på årskurser, ämnen och timmar m.m. – inneburit att det statliga regelverket ersatts av beslutsmakt på kommunal eller lokal nivå.

Till de viktiga förändringarna under 1990-talet hör ökade möjligheten att skapa profilerad utbildning inom den kommunala skolan och att inrätta fristående skolor. Visserligen är de sistnämnda, dvs. skolor med annan huvudman än stat, landsting eller kommun, ännu inte så många och främst ett storstadsfenomen. I början av hösten 1999 gick bara tre procent av landets elever i fristående skolor. Sådana fanns i 124 kommuner, tätast i storstäderna. Skolverket hade lämnat 434 tillstånd till fristående grundskolor och 87 tillstånd till fristående gymnasieskolor. Men även om de fristående skolorna har marginell omfattning har de betytt åtskilligt för debatten om skolan. I storstadsregionerna har de fungerat som reella alternativ för i synnerhet bättre bemedlade familjer och vissa invandrargrupper.

1991 års gymnasiereform skapade en organisatoriskt sammanhållen gymnasieskola med 16 program som alla är treåriga och som alla ger allmän behörighet för högskolestudier. Dessutom tillkom det individuella programmet som var avsett att slussa in svaga elever i något av de ordinära gymnasieprogrammen. Under loppet av 1990-talet har gymna-

sieskolan blivit en skola för alla, såtillvida att 98 procent av grundskoleeleverna numer går vidare till gymnasiet (att jämföras med mindre än 90 procent i slutet av 1980-talet). Samtidigt har den sociala differentieringen inom gymnasieskolan ökat. De elever som lyckats sämst i grundskolan samlas i det individuella programmet, där olika elevgrupper har synnerligen skiftande chanser att ta sig vidare till en ordinär gymnasieutbildning. De yrkesinriktade gymnasieprogrammen ger i praktiken sällan tillträde till högskolestudier eftersom högskolorna och universiteten ställer högre antagningskrav. Att de två studieförberedande programmen, det naturvetenskapliga och det samhällsvetenskapliga, mot slutet av 1990-talet expanderat kraftigt i omfattning har åtföljts av en ökad differentiering inom dessa program. Det naturvetenskapliga programmets naturvetenskapliga gren har befast och förstärkt sin ställning som den främsta elitutbildningen till vilken elever med de högsta grundskolebetygen och ur de högsta samhällsklasserna rekryteras, medan dess tekniska gren tappat mark. Det samhällsvetenskapliga programmet har blivit synnerligen heterogent och inrymmer nu åtskilliga elever från grupper som tidigare brukade välja tvååriga yrkesförberedande linjer. I många avseenden har konkurrensen hårdnat om de utbildningsplatser som erbjuder de bästa utsikterna till fortsatta lykosamma studier på högskolan och framgång i arbetslivet. Att fler olikartade utbildningsalternativ erbjuds inom gymnasieskolan kan utnyttjas av de högsta samhällsklasserna. Dels blir systemet allt mer svåröverblickbart, vilket gynnar dem som har bäst förutsättningar att orientera sig, dels kan skilda grupper bland de resursstarka föräldrarna – de med ekonomiska tillgångar, de med tungt utbildningskapital, de med olikartade kulturella tillgångar etc. – finna särskilda utbildningsvägar som passar just deras barn. Samtidigt existerar i det svenska systemet påtagliga meritokratiska inslag som förstärks av den ökande utbildningskonkurrensen. Kort sagt ges plugghästarna chans att springa förbi rikemansbarnen, vilket öppnar möjligheter till det som brukar kallas "minskad social snedrekrytering" eller "demokratisering", med andra ord möjligheter till förnyelse av eliterna eller till framväxten av nya eliter som utmanar de etablerade.

En annan betydelsefull förändring under 1990-talet har varit att den moderna informationstekniken vunnit insteg i skolväsendet. Samtidigt som tillflödet av medel för andra ändamål i skolorna stagnerat eller minskat, har stora summor – uppskattningsvis sammanlagt en miljard kronor om året sedan 1990-talets mitt, lägre belopp dessförinnan – satsats på att förse skolor med datorer och annan utrustning samt IT-kompetens. Den fördelningen har varit ojämn och effekterna på arbets sättet i skolorna är mycket varierande. På så vis har en omfattande ut-

bildningsreform genomförts som inte regisserats på sedvanligt politiskt sätt.

Huvudresultat i de undersökningar som redovisas nedan är att skillnaderna mellan skolor och mellan utbildningsinriktningar ökat i en rad avseenden under 1990-talet.

1.1.3 Konsekvenser för de tillbakasatta

De ökade skillnaderna inom den svenska skolan är ett trendbrott. Det goda hemmet känner ingen skillnad mellan privilegierade och tillbakasatta, sa Per Albin Hansson. Enligt ett dylikt recept hanterades klassfrågan länge inom efterkrigstidens svenska skolpolitik. Ståndpunkten att den offentliga skolan skall vara till för alla vilar på föreställningen att det är nyttigt att samhällsklasserna möts. Ett annat argument har varit att de underprivilegierade tjänar på en skola där även överklassen tvingas placera sina barn. En sådan skola kommer aldrig att tillåtas bli alltför usel.

Under 1990-talet har i formell mening den sammanhållna skolans idé ett stycke på väg realiserats inom gymnasieskolan, där efter 1991 års reform all utbildning – med undantag för det individuella programmet – blev treårig och ger allmän behörighet för högskolestudier. En avsikt var att minska klyftan mellan teoretisk och praktisk gymnasieutbildning. Vidare var avsikten att minska den s.k. sociala snedrekryteringen, vilket inte lyckats om vi beaktar utvecklingen under hela 1990-talet (i mitten av decenniet förekom dock en övergående tendens till minskad "social snedrekrytering", se nedan). I synnerhet det naturvetenskapliga programmens naturvetenskapliga gren har mot slutet av 1990-talet befast sin ställning som den i särklass viktigaste elitutbildningen inom svensk gymnasieskola där få elever med lägre socialt ursprung lyckas ta sig in. Det är intressant att notera att det naturvetenskapliga programmet tycks vara det program där traditionella gymnasi-ala undervisningsformer med katederundervisning, faktaplugg och läxförhör är mest dominerande (Skolverket 1998b). Det andra s.k. studieförberedande programmet, det samhällsvetenskapliga, har blivit allt mer heterogent och rekryterar nu åtskilliga elever som inte förbereder sig för fortsatta studier. Eftersom de två studieförberedande programmen, det naturvetenskapliga och det samhällsvetenskapliga, expanderat i omfattning sker i dag åtskilligt av den s.k. sociala snedrekryteringen inom dessa studieförberedande program. Där inrymmer å ena sidan plantskolor för framtidens eliter, exempelvis NVNA-klasser och det samhällsvetenskapliga programmens lokala grenar med internationell inriktning, å andra sidan elever utan särskilt mycket skolkapital eller

andra tillgångar, exempelvis inom det samhällsvetenskapliga programmet elever av den sort som tidigare läste vid tvåårig social linje –vilken för tio år sedan fungerade som en tillflykt särskilt för flickor vilkas familjer var förhållandevis väl rustade med sociala och kulturella tillgångar men som lyckats dåligt med studierna i grundskolan. Till den s.k. sociala snedrekryteringen bidrar även att elever ur lägre samhällsklasser mindre ofta söker till studieförberedande eller prestigefyllda utbildningar i jämförelse med elever som har samma betyg men med bakgrund i högre samhällsklasser.

Att de två studieförberedande programmen rekryterar så många elever innebär att de övriga fjorton programmen tappat mark. I den meningen har ambitionen att minska klyftan mellan studieförberedande och yrkesförberedande gymnasieutbildning misslyckats. Det har också visat sig att de övriga fjorton programmen inte fungerar så studieförberedande som avsett: de ger visserligen alla allmän behörighet för högskolestudier, men i den svenska högskolan existerar med något eller några undantag (fritidspedagoglinjen är det enda exempel vi känner till) inga utbildningar där det räcker med allmän behörighet. Därtill krävs särskild behörighet.

Ett annat kännemärke för de icke studieförberedande programmen är att det är där som klyftan mellan könen är mest framträdande. Somliga domineras av flickor, andra av pojkar, medan de studieförberedande programmen uppvisar jämnare könsfördelning.

Vidare har den traditionella idén om en sammanhållen skola givit vika i och med de nyss nämnda skolpolitiska och organisatoriska förändringarna som öppnat vägen för lokal variation, bl.a. genom profilering av den kommunala skolan, upprättandet av fristående skolor och på gymnasienivån fler möjligheter för eleverna att välja mellan alternativa kurser.

Att arbetsmarknaden för ungdomar nästan försvunnit, att de tillgängliga medlen för undervisning per elev minskat och att konkurrensen hårdnat om platser på åtråvärda utbildningar har skapat problem som inte härrör ur skolan men som blivit synliga i skolans värld. Större delen av 1990-talet präglades av hög arbetslöshet och minskad tillgång på offentliga medel. Enligt Riksdagens revisorer (1998:64) minskade åren 1991–1997 den genomsnittliga kostnaden per elev i grundskolan med drygt nio procent. Framför allt minskade kostnaderna för lärarlöner. Det uppföljningsansvar som kommunerna sedan 1976 hade för 16–17-åringar är i dag utökat till att gälla alla ungdomar fram till det kalenderår de fyller 20. Eftersom de ungdomar som har svårigheter med skolan inte är välkomna i arbetslivet, återstår i stort sett bara att på ett eller annat sätt bereda dem plats i gymnasieskolan. Särskilt besvärlig är situation för många barn med invandrarbakgrund. Beträffande förhål-

landet mellan könen har lågpresterande pojkar förlorat på utvecklingen under 1990-talet.

Gymnasieskolans individuella program är det tydligaste exemplet på hur problem av det sistnämnda slaget blivit synliga i skolan. Till gymnasieskolans svårigheter hör att utforma undervisningen så att den passar elever som saknar förutsättningar eller motivation för ordinära gymnasiestudier. Det individuella programmet har fått ta emot en stor del av dessa elever. Det tillkom i och med 1991 års gymnasiereform och är i dag till sin omfattning det tredje största programmet, där runt var tionde gymnasieelev går (läsåret 1998/99 mellan sex procent och tretton procent, beroende på hur man räknar, se inledningens avsnitt 1.3.4 nedan). Avsikten var att det individuella programmet skulle utgöra ett slags preparandår som förbereder eleverna för att övergå till något av de sexton ordinära gymnasieprogrammen. Så har det inte fungerat för alla. Bland de elever som från grundskolan gått direkt till det individuella programmet återfinns 60 procent på ett ordinarie gymnasieprogram hösten därpå, men bland dem som inte kommer direkt från grundskolan är andelen lägre, 26 procent, och allra lägst, knappa elva procent, bland de invandrare som aldrig gått i svensk grundskola (avsnitt 1.3, tabell 12). Således är det individuella programmet synnerligen differentierat, och fungerar för vissa invandrargrupper inte alls som inkörsport till gymnasieskolan.

En orsak till att det individuella programmet inte lever upp till intentionerna torde vara en motsättning som finns inbyggd i den nya gymnasieskolan efter 1991 års reform. Å ena sidan skall den vara till för alla ungdomar. Å andra sidan skall samtliga sexton program ge allmän behörighet för högskolestudier, vilket innebär ökad tonvikt vid teoretiska inslag. Yrkesutbildning av traditionellt snitt existerar inte längre inom svensk offentlig sekundärskola, vilket möjligen kan vara motiverat eftersom de teoretiska studier – särskilt i kärnämnen svenska, matematik och engelska – som bereder svaga elever så stora svårigheter, anses behövliga med tanke på anställningskraven inom allt fler sektorer av arbetslivet. Men resultatet blir utslagning. När de skolmässiga kraven höjs, exempelvis i samband med tillämpningen av nu gällande betygssystem och antagningsregler, får somliga elever det svårt att ta sig över trösklarna. Kampen har hårdnat om de mest eftertraktade gymnasieplatserna – liksom om platserna i högskolan, som visserligen blivit fler under 1990-talet men söktrycket har ökat ännu mer. Förhållandena inom det individuella programmet illustrerar ett dilemma som är synligt i hela utbildningsväsendet: skolan har inte annat än skola att erbjuda de elever som har problem med just det skolmässiga.

1.1.4 Konsekvenser för eliterna

Många eliter har vunnit på att variationen inom skolväsendet ökat eftersom de har fått bättre möjligheter att välja en utbildningsbana som är skräddarsydd för de egna barnen.

Det naturvetenskapliga programmets naturvetenskapliga gren har blivit en än säkrare investering för bemedlade grupper. Hit sökte sig år 1998 41 procent av alla läkarbarn, 37 procent av alla universitetsläraryrken och 32 procent av alla civilingenjörsbarn, att jämföras med sju procent av barnen till okvalificerade arbetare i produktionen (avsnitt 1.3, tabell 22). Ett annat attraktivt alternativ för eliterna är fristående skolor och vissa profilerade utbildningar vid kommunala gymnasieskolor. I Stockholmsregionen rekryterar de flesta fristående gymnasieskolor en hög andel elever ur alla slags eliter. Ett undantag är waldorfskolorna som i synnerhet apellerar till de eliter som är särskilt välförsedda med kulturellt (till skillnad från ekonomiskt) kapital. I takt med tillkomsten av fristående skolor på alla stadier kan fler separata utbildningsvägar skapas genom hela den obligatoriska skolan. Uppskattningvis en fjärdedel av eleverna i fristående grundskolor fortsätter i fristående gymnasieskolor. Eliter med förhållandevis större mått av skolkapital visar en tendens att föredra profilerade utbildningsalternativ inom den kommunala skolan. Eliter bosatta i en omgivning dominerad av lägre sociala skikt, låt säga i Stockholms södra förorter, kan ändå utnyttja en närbelägen gymnasieskola genom att placera sina barn på någon socialt och undervisningsmässigt selektiv lokal gren. Se vidare 1.3.6 nedan.

Dessa nya tendenser ruckar inte på det generella mönster som kan påvisas från slutet av 1980-talet till slutet av 1990-talet, nämligen att en av de viktigaste polariteterna inom gymnasieskolan är den mellan ekonomiska eliter och eliter med förhållandevis större mått av kulturellt kapital. I Stockholmsregionen är de förra (barn till företagsledare, högre tjänstemän i privat sektor m.fl.) överrepresenterade i skolor i de norra och östra förorterna, de senare (barn till universitetslärare, läkare m.fl.) i de mest ansedda innerstadsgymnasierna. Denna motsättning mellan ekonomiskt och kulturellt bemedlade eliter är till stor del men inte enbart betingad av bostadssegregationen och återfinnes i många sammanhang, exempelvis i val av gymnasieprogram och -grenar. Den karaktäriserar även det svenska högskolefältet (Broady och Palme 1992).

Utbildningsväsendets differentiering gör att det i Sverige, liksom sedan länge i många andra länder, blir allt viktigare för (de nuvarande liksom de framväxande) eliterna att vara kräsna i valet av skola. För framtida framgångar i arbetslivet och det sociala livet kan det vara vik-

tigare att ha läst vid ansedda skolor, Viktor Rydbergs gymnasium i Djursholm eller KTH, än vilken examen man avlagt. I viss mån innebär utvecklingen att elitskolorna får ökade möjligheter att förse eliternas barn med sådant som familjerna förut ombesörjt i egen regi, såsom umgänge med jämbördiga kamrater, utlandskontakter, odlande av specialintressen och förberedelser för lyckosamma banor inom den högre utbildningen och i den sociala världen.

Samtidigt innebär variationen i skolväsendet även risker för de etablerade eliterna som kan råka ut för konkurrens från uppåttstigande sociala grupper. Höga betyg kan erövrats av uppkomlingar. Vi kan förutse att vissa elitskolor kommer att arrangera intagningen så att inte enbart betygspoäng får styra rekryteringen. Att skolan tar över en del av familjernas traditionella inskolning i det sociala livet är förstås inte bara en avlastning för elitfamiljerna utan även ett hot mot deras monopolställning. Vissa inslag i striderna om skolans "internationalisering" kan tolkas ur detta perspektiv. Kort sagt kan uppkomlingar försöka göra gällande att i det nya Europa smäller det högre att ha läst vid Collège d'Europe i Brügge än vid Handelshögskolan.

Mönster som de här skisserade är självfallet mest synlig i storstadsregioner med månghövdade och sinsemellan åtskilda eliter och med ett rikt utbud av utbildningsalternativ. Men mer eller mindre synliga torde dessa slags mönster sätta sin prägel på hela den svenska gymnasieskolan. Att höga betyg på NVNA-grenen allt tydligare definierar det yppersta skolkapitalet, att skilda eliter får ökande möjligheter att styra in sina barn på för dem särskilt anpassade banor genom utbildningsväsendet – allt sådant har betydelse för definitionen av skolmässig succé och påverkar även elever som läser på lägre rankade gymnasieprogram och på orter utan friskolor och prestigefyllda profilutbildningar. En kartläggning av gymnasieskolan som ett fält, med kraftlinjer, hierarkier och polariteter, ger en bild av dominansförhållanden som mer eller mindre direkt tvingar sig på alla som är verksamma i skolan. Ofta har rekryteringsstudier ett annat syfte, nämligen att konstatera statistiska sannolikheter för individer med olika egenskaper att beträda vissa vägar inom utbildningsväsendet. En vanlig fråga är i vilken grad högre utbildning är tillgänglig för folkflertalet. Vår primära avsikt med de studier som redovisas nedan är i stället att utforska skolan som ett kraftfält som familjer och elever har att förhålla sig till, där de attraheras av vissa poler och repelleras av andra, där vissa rörelseriktningar framstår som naturliga eller eftersträvensvärda och andra som mindervärdiga eller ouppnåeliga eller kanske förblir osynliga – allt beroende på vad eleverna och deras familjer har i bagaget. Decentraliseringen har givit skolorna nya vapen i kampen om en gynnsam position inom detta fält och om de åtråvärda eleverna.

1.1.5 Behov av ytterligare forskning

Som torde ha framgått, blir den traditionella frågan om "social snedrekrytering" allt mindre meningsfull i takt med att skolsystemet blir allt mer heterogent. Ungefärligen lika stora andelar av barnen ur olika samhällsklasser söker sig till studieförberedande gymnasieutbildning 1998 som tio år tidigare. Elever ur de högre samhällsklasserna har nu som då minst dubbelt så stor chans att hamna på en studieförberedande gymnasieutbildning. Härvidlag har föga ändrats.¹

De avgörande förändringarna förefaller inte ske i "lodrät" led i form av social mobilitet. I stället sker avgörande strider i "vågrät" led, mellan sociala grupper (och utbildningsinstitutioner) som kan besitta samma mått av tillgångar men av olika slag. Skolans selektionsmekanismer blir begripliga först när man gör åtskillnad mellan olika slag av eliter och inte buntar ihop dem i en och samma kategori (socialgrupp 1, högre tjänstemän). I konkurrensen eliterna emellan har de olika medel till sitt förfogande och gör skilda bruk av skolväsendet.

Undersökningar av strider och förändringar i "vågrät" led förutsätter tillgång till ändamålsenliga data. De i avsnitt 1.3 nedan presenterade statistiska analyserna utnyttjar uppgifter om elevernas föräldrar hämtade ur folk- och bostadsräkningarna, varav den senaste är från 1990. Därmed har vi varit i stånd att skilja mellan upp till 111 (i de empiriska analyserna aggregerade till 34) sociala grupper: läkarbarn, civilingen-

¹ Visserligen syntes i mitten av 1990-talet tendenser till minskad "social snedrekrytering" såtillvida att en minskad andel barn ur högre samhällsklasser och en ökad andel ur lägre samhällsklasser började på studieförberedande gymnasieprogram, men av våra data att döma var detta en tillfällig avvikelse. Att snedrekryteringen minskade fram till mitten av 1990-talet framgår även av ett annat bidrag i denna skrift, Jan-Eric Gustafssons och hans medarbetares studie av utvecklingen under decenniets första hälft (Gustafsson, Andersson och Hansen 2000). Det är värdefullt att detta resultat kunnat konfirmeras med hjälp av skilda metoder och skilda datamaterial (Gustafsson et al utnyttjar longitudinella data och har år för år kunnat följa antagningen till gymnasiet fram till 1995 och avgången från gymnasiet fram till 1996/97, medan vi skapat register över svenska gymnasieelever vid tre tidpunkter, läsåren 1988/89, 1994/95 och 1998/99). Förklaringarna till den minskade snedrekryteringen torde vara flera. Viktigast är förmodligen demografiska förhållanden och gymnasieutbildningens expansion. Vidare kan man tänka sig att somliga familjer ur överklassen och medelklassen under en kort period efter genomförandet trodde på ambitionen med 1991 års gymnasiereform, dvs. räknade med att samtliga gymnasieprogram faktiskt skulle ge behörighet för högskolestudier, varför de tillät sig att placera sina barn på yrkesförberedande program. I så fall har sedan dess en realitetsanpassning skett. Våra resultat för läsåret 1998/1999 tyder på att den "sociala snedrekryteringen" återigen är lika uttalad som tio år tidigare.

jörsbarn, grundskollärbarn etc. Men för föräldrarna till nya generationer skolelever kommer uppgifter att saknas eller vara alltför föråldrade i Folk och bostadsräkningen 1990 (FoB-90). Ingen ny FoB av samma slag planeras för närvarande. I stället kommer eventuellt en s.k. register-FoB (dvs. befolkningsregister uppbyggda av data från andra befintliga register) att skapas. Risker är att denna kommer att sakna det slags jämförelsevis precis information om yrkespositioner (NYK-koderna) som ingick i FoB-90. Därmed kan man befara att utbildningsnivå blir nära nog det enda tillgängliga måttet på sociala skillnader. Det skulle i så fall bli svårt att kartlägga "vågräta" avstånd, såsom den nämnda relationen mellan ekonomiska och kulturella eliter. Vidare skulle det bli svårare att fastställa vad utbildning betyder för uppnående av sociala positioner. Om utbildningsnivå opereras in redan i definitionen av sociala positioner blir det besvärligt att reda ut vad utbildningen betytt för de grupper som besätter dessa positioner. Det är synnerligen angeläget att forskningen i framtiden garanteras tillgång till ändamålsenliga offentliga registerdata. Här finns anledning till oro. Gymnasierformen 1991 sjuksattes ungefär samtidigt med att möjligheterna försämrades att i framtiden fastställa vad det blev av ambitionen att åstadkomma en jämnare social rekrytering. Problemet är inte bara att folk- och bostadsräkningarna eventuellt kan bli magrare i framtiden. SCB:s roll har omdefinierats så att verksamheten blivit allt mer beroende av olika intressenter och tillfälliga uppdrag, till förmån för den löpande insamlingen av data av allmänt intresse.

Vidare behövs, vid sidan av forskning om rekrytering och studerandeströmmar, mer kunskap om skolornas strategier. De ökade skillnaderna mellan gymnasieskolor och mellan utbildningsinriktningar betingas bl.a. av att eleverna ges avsevärd frihet att komponera sin egen utbildning. Program eller grenar som utåt kan framstå som enhetliga kan i själva verket vara synnerligen heterogena i fråga om rekrytering och undervisningens utformning. Denna differentiering är inte bara en följd av det friare regelverket och de sociala gruppernas preferenser. Den är även ett resultat av att skolor, med kommunpolitikernas goda minne, utvecklar särskiljande strategier för att skapa sig en position i konkurrens med andra skolor. Undersökningar såsom de nedan redovisade (de mest detaljerade i avsnitt 1.3.6) av gymnasieskolans fält inom vilka elever och familjer med olika slags resurser orienterar sig på skilda sätt, bör kompletteras med analyser av utbildningsanordnarnas konkurrensfält. De bör också kompletteras med observationsstudier och med enkäter och intervjuer som ger ytterligare kunskap om familjer och elever som besitter olika slag av tillgångar och som besätter eller är på väg mot olika sociala positioner. Utan det slaget av närgångna studier blir resultaten av storskaliga statistiska undersökningar svårtolkade.

Till de intressanta skillnaderna hör också de regionala. Skolans profilering och åtföljande heterogenisering är mest uttalad i storstadsområdena, där det rika utbildningsutbudet, på senare år förstärkt med lokala profilprogram inom den kommunala skolan och allt fler fristående skolor, utgör en veritabel utbildningsmarknad. Val av skola har blivit en utomordentligt viktig fråga för i synnerhet storstädernas välsituerade familjer, vilket kan leda till ökade skillnader mellan storstads- och universitetsregionerna å ena sidan och riket i övrigt å den andra. En hypotes är att det slags utbildningstillfällen som är särskilt räntabla i fortsatta studier och yrkeskarriärer blir förhållandevis mer sällsynta i perifera regioner. Skolforskningen bör kunna bidra till att fastställa om likvärdigheten är på väg att minska i detta avseende.

I storstadsregionerna har den s.k. närhetsprincipen varit en viktig orsak till att skolväsendets profilering haft begränsade effekter på den sociala differentieringen. Närhetsprincipen gäller för de kommunala skolorna och leder till att rekryteringen till dessa i hög grad speglade den sociala sammansättningen inom skolornas upptagningsområde. Även om det existerat sätt för skolorna, och för familjerna, att kringgå närhetsprincipen – skolorna kan anordna en unik utbildning med riksintag, familjerna kan låta barnen välja en utbildning som enbart finns på någon åtråvärd skola eller låta dottern skriva sig hos en moster i innerstaden – har den ändå fungerat som en effektiv broms för differentieringen inom den kommunala skolan. Därför kan det få påtagliga konsekvenser att man i Stockholm planerar att avskaffa närhetsprincipen och låta alla elever fritt söka till kommunens och kanske även länets samtliga gymnasieskolor (Kommunförbundet i Stockholms län 2000). Möjligen kommer de sociala skillnaderna mellan skolor och mellan utbildningsinriktningar att öka, eftersom resursstarka familjer får fler alternativ att välja på. Men framför allt torde skillnaderna i betygsnivå komma att öka. Med goda betyg från grundskolan kommer elever från socialt mindre väletablerade förorter att kunna konkurrera om platserna på de mest prestigefulla gymnasieskolorna i innerstaden och de norra förorterna. En sådan meritokratisk ordning, där skolframgång och inte geografisk och social hemvist blir utslagsgivande, innebär självfallet ett hot mot de familjer som genom sitt boende tidigare haft förtursrätt till dessa skolor.

Ställda inför detta hot är det tänkbart att resursstarka grupper och skolor efter hand kommer att verka för att inte grundskolebetygen skall bli enda antagningskriteriet. En möjlighet, som förutsätter politiska aktioner, är att åstadkomma ett urvalsförfarande som delvis styrs av inträdesprov, intervjuer eller anlagstester. En annan möjlighet för elit-skolorna är att åstadkomma informella hinder, exempelvis genom att låta skolan präglas av en särartad kultur och exklusiva umgängesformer

som avskräcker ett oönskat klientel. En tredje möjlighet är självfallet att vissa skolor och studieinriktningar renodlar den meritokratiska framtoningen och strävar efter att rekrytera de yppersta studiebegåvningarna oavsett socialt ursprung. Men gissningsvis kommer inte ens de sist nämnda "meritokratiska" skolorna och studieinriktningarna att reservationslöst välkomna plugghästar som trots goda grundskolebetyg saknar de sociala och kulturella tillgångar och talanger som krävs för en fortsatt framgångsrik studie- och yrkeskarriär. Sätten är många att undvika att grundskolebetygen blir det allenarådande urvalskriteriet – en hård studietakt eller en nära samverkan med omsorgsfullt valda högre utbildningsinstitutioner eller företag kan skrämja bort de oönskade och attrahera de åtråvärda eleverna och bidra till att skapa elitutbildningar på gymnasienivå inom områden som matematik, naturvetenskap eller ekonomi. Det är angeläget att skolforskningen får tillfälle att samla in brukbara data om den pågående och förestående utvecklingen i Stockholmsregionen.

Mer kunskap behövs om sambanden mellan utbildningssystemets skilda nivåer. Av tradition har arbetsdelningen mellan forskare (och forskningsfinansiärer) inneburit att somliga studerat grundskolan, andra gymnasiet, åter andra den högre utbildningen eller näringslivets egna utbildningsarrangemang. I dag är det uppenbart att grundskolorna blir allt mer beroende av förändringar inom gymnasieskolan och att den ökade konkurrensen i gymnasieskolan sammanhänger med en hårdnande strid om åtråvärda högskoleplatser och ändrade konkurrensvillkor på arbetsmarknaden och i arbetslivet.

Studier av eliter är inte en så exklusiv forskningsuppgift som det i förstone kan förefalla. Även när vi vill förstå situationen för de sämre bemedlade, kommer vi inte ifrån att det är eliterna – både traditionella eliter och sådana som bland annat tack vare utbildningsväsendet erövrar nya positioner – som dominerar skolsystemet och som i hög grad dikterar spelreglerna som även de tillbakasatta har att följa.